

Hozirgi o'zbek adabiy tili rivojida shevalarning hissasi.

Ishquvvatov Mamarasul

Termiz davlat universiteti o'zbek filologiyasi fakulteti 2-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: **Ergasheva Dilrabo**

Annotatsiya: Ushbu maqolada hozirgi o'zbek adabiy tilining boyishida o'zbek shevalarning tutgan o'rni va ularning tilimizning sofligini saqlashda muhim manba ekanligi to'g'risida fikrlar berib o'tildi.

Kalit so'zlar: Qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq, o'g'uz, lahja, A.K. Borovkov, o'zlashma so'zlar, neologizmlar, tashqi manba, ichki manba, milliy til, adabiy til.

Barchamizga ma'lumki, har bir tilning boyishi ikki xil yo'l bilan amalga oshadi. Birinchisi, tashqi manbalar orqali, ikkinchisi, ichki manbalar orqali. Tashqi manbalar orqali boyishga bir davlatning boshqa davlatlar bilan siyosiy, ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy axborot almashinuvlari natijasida kirib kelgan o'zlashma so'zlar tushunilsa, ichki manbalar orqali boyish deganda esa har bir davlatning o'z shevalari yoki yasama so'zlar orqali boyishi tushuniladi. Chet eldan kirib kelayotgan o'zlashma so'zlar, ya'ni fan tili bilan aytganda neologizmlar tilning boyishida ma'lum bir hissasi ham bo'lishi mumkin, ammo bunday so'zlarning o'zimizning adabiy tilimizda yoxud shevalarimizda muqobili bo'la turib hech qanday o'zgartirishlarsiz qabul qilishimiz tilimizning boyishidan ham ko'proq milliy tilimizning putur yetishiga olib keladi deb o'ylayman. Mening fikrimcha, har bir milliy tilning o'ziga xosligini, milliyiligini saqlashda ko'proq shevaga xos so'zlarni adabiy tilga kiritish maqsadga muvofiq bo'ladi. O'zbek tili ham ko'p yillar davomida turli tashqi va ichki manbalar orqali boyib kelayotgan, butun dunyoda o'z mavqeini saqlab kelayotgan tillardan biridir. O'zbek tili ko'p dialektli tildir. Bu uning murakkab tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tganligi, bugungi o'zbek millati o'tmishda xilma-xil etnik tarkibga ega bo'lganligi bilan belgilanadi.

O'zbek milliy tilini tashkil etuvchi turli-tuman shevalarni uch lahjaga birlashtirish mumkin. Bular: **1) qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi; 2) qipchoq lahjasi; 3) o'g'uz lahjasi.**

A.K. Borovkov qayd qilib o'tganidek, o'zbek tilining birorta shevasini ham adabiy tilga har jihatdan asos bo'lgan deb aytib bo'lmaydi. Buning bosh sababi shundaki, hozirgi o'zbek milliy adabiy tili uzoq adabiy ishlov an'anasining (jumladan, eski turkiy, eski o'zbek, yangi o'zbek adabiy tillarining) bevosita davomi va XX asrda u (yozuv va adabiy ishlov an'anasiga ega bo'lmagan xalqlarda bo'lganidek) tamoman

yangi hodisa sifatida yuzaga kelmagan: milliy adabiy til kamida ming yillik adabiy ishlov mahsuli. O'zbek tilining barcha lahjalari o'zbek tilining taraqqiyotiga ma'lum bir darajada hissa qo'shgan. Birining adabiy tilga ta'siri bir sohada kuchiroq bo'lsa, boshqa sohada o'zga bir shevalar guruhining ta'siri ko'proq seziladi. Masalan, Andijon, Farg'ona shevalari o'zbek tiliga xos eng ko'p tarqalgan grammatik shakllardan birini – hozirgi zamon fe'lining (-yap) affiksi vositasida yasaluvchi shaklini bergan deyiladi. Lekin bu shakl qipchoq lahjalarida ham xuddi shunday qo'llanadi. Qipchoq shevalarining adabiy til lug'atini, xususan, uning chorvachilik atamalar tizimini rivojlantirishda, adabiy tilning uslubiy imkoniyatlarini boyitishda katta hissasi bor. Masalan, **qirqim, o'tov, to'l, sarimoy, chakki, chalop, uloq, sovliq** kabi umumiy va chorvachilik atamalari, **quyruq, bovor, patir, tovoq, kulchatoy, lochira** singari pazandachilik atamalari adabiy tilga qipchoq shevalaridan kirib kelgan.

Adabiy tilning rivojlanishiga o'zbek tilining o'g'uz lahjasi ham ma'lum darajada hissa qo'shgan. Buning uchun adabiy tildagi **yoshulli, o'g'lon, buyon, qaydin, qorago'z** kabi qator so'zlarni misol keltirish kifoya. [1:16-17-18-b]

Shevalar tarixan qanchalik barqaror bo'lsa, Adabiy til uchun shevalarning vakillarini lingvistik nuqtayi nazardan umumlashtirish shunchalik murakkablashadi. Hozirgi kunda ko'pgina mamlakatlar (masalan, Italiya, Indoneziya va boshqa) da shevalar adabiy til bilan teng suratda qo'llanmoqda. Adabiy til tushunchasi odatda til uslublari tushunchasi bilan bog'lanadi. Ammo bu bog'lanish bir tomonlama. Chunki til uslubiyatlarining o'zi adabiy til ko'rinishlari hisoblanadi. Ular tarixan shakllangan, muayyan belgilar majmuidan iborat bo'ladi. Mazkur belgilarning bir qismi boshqa uslublarda takrorlanishi mumkin. Lekin, bu takroriy belgilarning ma'lum shaklda birikishi va vazifasining o'ziga xosligi bir uslubning ikkinchi uslubdan farqini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, G.Boqiyeva, M.Qurbonova, Z.Yunusova, M.Abuzalova "Hozirgi o'zbek adabiy tili". Toshkent - 2009.
2. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Birinchi jild. Toshkent - 2000.
3. M.Jo'rayeva, I.Xidirova "Qoyalar ham yig'laydi" asarida qo'llanilgan dialektizmlarning leksik-semantik tahlili. Development of pedagogical technologies in modern sciences. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7625018>
4. G.Raxmonjonova, I.Xidirova "Chortoq so'zining kelib chiqishiga oid ilmiy qarashlar. Eurasian journal of academic research. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7157531>